

Филозофски факултет у Београду, Одељење за класичне науке

др Александар Лома, редовни професор

РЕЛИГИЈЕ ИНДОЕВРОПСКИХ НАРОДА

скрипта за предмет "Историја религија"

летњи семестар школске 2009-2010. године

Ова скрипта заснована су на предавањима
одржаним у Коларчевој задужбини
14, 21. и 28. маја и 4. јуна 2007. године.

Намењена су искључиво настави предмета „Историја религија“
на Филозофском факултету у Београду.
Свака друга, а нарочито комерцијална употреба
сматраће се незаконитом

1. Индоевропљани: језик, етнос, култура

1.1. Индоевропска језичка породица

Придев *индоевропски* има првенствено језичку садржину. Проистекао је из сазнања о дубинском сродству већине старих и модерних европских и дела азијских језика. Већ средином седамнаестог века (1647) холандски научник ван Боксхорн (Marcus Zuerius van Boxhorn) претпоставио је да су се холандски, грчки, латински, персијски и немачки развили из првобитног језика који је, по античким становницима јужноруских степа, назвао „скитским“; накнадно је међу његове потомке уврстио и словенске, келтске и балтске језике. Данас знамо да је његова претпоставка била у основи тачна, али изабрани назив није био примерен: скитски језик био је заправо један од староиранских дијалеката. У сваком случају, Боксхорнова теза није нашла неки одјек. Време за ту врсту открића постало је зрело тек након што су Европљани боље упознали Индију, када су за трговцима и војницима онамо почели пристизати образовани људи са знањем класичних језика Европе, старогрчког и латинског, и дали се на учење класичног језика индијске културе, санскрита. Један од њих био је Енглез сер Вилијем Џонс (William Jones), оснивач Бенгалског азијског друштва, пред којим је 1786. одржао предавање у којем је изрекао чувену доцније безброј пута навођену реченицу, која у преводу гласи:

Језик *санскрит*, какве год старине био, поседује задивљујућу структуру, савршенију него грчки, богатију него латински, а много префињенију него иједан од њих, и опет показује са обома њима сродство, како у кореновима речи тако и у граматичким облицима, одвећ велико да могло бити плод случаја; заправо толико, да ни један филолог не може изучавати сва та три језика а да не поверује да су потекла из заједничког извора, који, можда, више не постоји.

Вилијем Џонс (1746-1794)

Франц Боп (1791-1867)

Тиме је Вилијем Џонс постао претеча научне дисциплине коју ће утемељити немачки лингвист Франц Боп (Franz Bopp) својом шестотомном *Поредбеном граматиком* која је излазила од 1833. до 1852, а коју називамо *индоевропском компаративном лингвистиком*.

Назив *индоевропски* (фр. *indo-européen*, енгл. Indo-European, рус. *индоевропейский*) скован је да означи географску распрострањеност језичке породице од Индије на југоистоку до Атлантског океана на западу; на немачком говорном подручју уобичајена је варијанта „индогермански“ (*indogermanisch*), која полази од (нетачне) претпоставке да Германи чине крајњи западни пол индоевропског језичког ареала (то су заправо Келти). Заправо се круг језика препознатих као индоевропски временом ширио. Полазиште Боповог поређења чинили су санскрит (тј. староиндијски, 1.5.2), авеста (језик староиранских свештених списа, 1.5.3), грчки, латински, литавски, готски и немачки; накнадно им је прибродјао келтске језике, старословенски, јерменски и албански, чиме је заокружено поље истраживања деветнаестовековне компаративне лингвистике, која је врло брзо постала предмет интензивног међународног бављења. Прва половина двадесетог века донела је откриће двају давно изумрлих индоевропских језичких огранака, хетитског у Малој Азији и тохарског у кинеском Туркестану. У међувремену је, крајем деветнаестог и

почетком двадесетог века, тзв. „младограматичарска школа“ са средиштем у Лајпцигу битно унапредила методологију језичког поређења, пре свега прецизним формулисањем гласовних закона. Другу битну смерницу за развој индоевропске компаративне лингвистике у потоњем времену дало је дешифровање хетитског и њему сродних анатолијских језика. Оно је дало непосредну потврду тзв. „ларингалној теорији“ до које је претходно индуктивним путем дошао велики швајцарски лингвист, утемељитељ структуралне лингвистике Фердинанд де Сосир (Ferdinand de Saussure), претпоставивши постојање једне посебне врсте гласова у праисторији индоевропских језика.

Фердинанд де Сосир (1857-1913)

1.1.1. Индоевропски прајезик и проблем његових носилаца

Већ је Вилијем Џонс наговестио трагање за заједничким језичким претком као коначан циљ језичког поређења. Отада је индоевропска компаративна лингвистика своје напоре усмеравала пре свега ка реконструкцији индоевропског прајезика – или праиндоевропског језика. Данас, после два века истраживања, можемо рећи да са великом мером поузданости реконструирамо основну лексичку и граматичку структуру тога идиома, и он је за нас све мање хипотеза, а све више посредно докучива реалност. Постојање језика покреће питање његових говорника: морао је постојати неки народ који је тим језиком говорио и који, у недостатку сазнања како је сам себе означавао, називамо Праиндоевропљанима. Реч је о праисторијском народу и нема писаних извора који би омогућили да га прецизно сместимо у простор и време; стога питање индоевропске прадомовине и после два века остаје спорно, а међусобно опречне хипотезе се и даље множе. Једино сигурно полазиште пружају нам хронологија и географија појединих индоевропских језика и њихових носилаца на историјској позорници.

1.2. Рана историја индоевропских народа

Најраније се у светлу историје појављују анатолијски Индоевропљани на тлу мале Азије. Већ око 2000. године пре Христа у асирским текстовима срећу се њихова лична имена, а од око 1600. располагамо клинописним текстовима на хетитском и на лувијском језику (1.5.1). Убрзо након 1500. године израђају из праисторије грчки језик, путем микенских таблица нађених на грчком копну и на Криту (1.5.5), и староиндијски, али не на тлу Индије, него у горњој Месопотамији, где је у то доба краљевством Митани, чије су главно становништво чинили неиндоевропски Хурити, владала ратничка елита чији су припадници носили индоаријска имена и поштовали божанства ведске религије (1.5.2). Негде у то доба, у другој половини другог миленија, уобличавао се најстарији култни и књижевни споменик древне Индије, Ригведа; вековима усмено преношена, она није записана пре позноантичког доба или чак раног средњег века, но садржина њених најстаријих химни указује да су настале у доба кад су Индоаријци, прешавши Хиндукуш, били посели тек крајњи северозапад Индијског потконтинента, горњи слив реке Инда. Велика језичка и културна блискост између Индоаријаца и Иранаца можда се најбоље очитује кроз садржинске и фразеолошке подударности између староиндијских Веда и староиранског свештеног списа Авесте, које упућују да и настанак најстаријих делова овога другог споменика ставимо пре почетка првог миленија, од када се у асирским и еламским текстовима јављају прва иранска лична и племенска имена на подручју данашњег Ирана; сопствену писменост од Иранаца су први развили Персијанци у шестом веку, у доба династије Ахеменида, применивши предњеазијски клинопис за фонетску предају свога,

староперсијског језика (1.5.3). Пре 500. године посведочени су, путем натписа, још тзв. старофригијски језик на северу Мале Азије и италски дијалекти на Апенинском полуострву, од којих је велика будућност стајала пред латинским (1.5.5); из прве половине првог миленија имамо, путем натписа на грчком језику из Галије и са Иберског полуострва, прва сведочанства о келтским језицима (1.5.6). Германска племена, која ступају на историјску позорницу поткрај старе ере, оставила су за собом прве писане трагове у виду рунских натписа тек од другог столећа хришћанске ере, а први обимнији текст на једном германском језику је Улфилин превод Светог писма на (источно)готски настао у четвртном веку (1.5.7). Други индоевропски народ који је отприлике у исто доба са примањем хришћанства стекао властиту писменост били су Јермени на североистоку Мале Азије, а са Словенима се исто десило тек у другој половини деветог века (1.5.8). Нешто раније, од шестог до осмог века, датира се писана заоставштина тохарског језика у кинеском Туркестану. Тек од XIV столећа имамо писане изворе на балтским језицима, тек од XV на албанском; док се за Балте може узети да у својим данашњим стаништима живе од почетка хришћанске ере (1.5.8), а вероватно и много раније, рана историја Албанаца пре XI века није позната и извођење њиховог језика из неког изумрлог палеобалканског идиома, илирског, трачког или дачког, остаје неизвесно (1.5.9).

1.3. Праисторијски Индоевропљани у времену и простору

1.3.1. Датирање

Појава првих Индоевропљана пада дакле око прелаза из трећег у други милениј, почетком средњег бронзаног доба. Полазећи од односа ближег или даљег сродства међу појединим индоевропским језичким групацијама и претпостављене динамике језичког развоја, узима се да се индоевропски прајезик обликовао две-три хиљаде година раније, у енеолиту. Та његова најранија фаза назива се рани индоевропски, или индо-хетитски, с обзиром на то да се из њега најпре издвојио анатолијски огранак, док су језички преци осталих Индоевропљана остали заједно још којих хиљаду година, отприлике до средине трећег миленија, говорећи јединственим језиком који се означава као позни индоевропски, или, у опозицији према „индо-хетитском“, напосто индоевропски. Коначни распад језичког јединства одвијао се кроз међуфазе у којима су се унутар првобитног лингвистичког континуума издвојиле шире дијалекатске групације. Од њих је најјасније изражена индоиранска групација, која је морала током дужег времена обједињавати заједничке претке старих Иранаца и Индијаца.

1.3.2. Културни профил и питање прапостојбине

Питање територије на којој се говорио праиндоевропски језик у разним фазама свога образовања, развоја и распада подразумева идентификацију његових носилаца са одређеним археолошким културама енеолита и раног бронзаног доба на тлу Евроазије. Опште показатеље за ту идентификацију пружа, с једне стране, рана историја појединих индоевропских народа која је у знатној мери условљена њиховим праисторијским културним профилем, а с друге стране сам реконструисани прајезик, пре свега својим речником који одражава основне елементе културе његових носилаца.

Хетитске бојне двоколице у бици код Кадеша 1274 п.н.е.
Египатски рељеф из Абу-Симбела

За рану експанзију Индоевропљана у ареал најранијих цивилизација Средоземља, Блиског Истока, Иранске висоравни и долине Инда од кључног значаја била је једна у своје доба револуционарна борбена техника. Реч је о масовном коришћењу лаких бојних двоколица са коњском запрегом. Предуслов за то створила је доместификација коња (уп. 2.2.2) и проналазак точка са жбицама, тековине које су нашле веома дубок одраз у култовима и митологији индоевропских народа. Током другог миленија та техника битно је одредила начин ратовања и била је усвојена на најширем простору, од Египта до Кине. 1274. године у бици код Кадеша на реци Оронту у данашњој Сирији између хетитског владара Муваталија II и египатског фараона Рамсеса II сукобило се са обе стране око пет хиљада бојних кола. Управо као борци на бојним колима рани Индоевропљани наметали су се културнијим народима у својству освајача или најамника. Одакле су дошли? Независно од археолошке идентификације, јасно је да су морали живети негде у суседству цивилизација Старог света, проистеклих из неолита, које су биле засноване на земљорадњи и поседовале писмо као инструмент администрације и културе. Језик сведочи да Праиндоевропљанима земљорадња није била страна, али су били превасходно сточари и основно мерило вредности представљала им је крупна стока; њихова цивилизација поседовала је елементе седелачког живота и чак урбаности, али је била претписмена, и чак се до у историјско доба сачувала свесна одбојност према писменој фиксацији традиционалних религијских садржаја на два међусобно супротна крајева језичког континуума, код старих Индијаца и келтских друида, што сведочи о заједничком, праиндоевропском ставу, који није био могућ без свести о постојању писма. Такав културни профил супротставља се, с једне стране, моделу који пружају старе цивилизације Египта, Месопотамије и Елама, а са друге стране стоји далеко изнад најпримитивнијих, ловачко-сакупљачких друштава и подразумева претходну еволуцију током неолита.

1.3.3. Култ гостопримства

Важно је истаћи да је та праиндоевропска цивилизација била екстровељна. Она није била затворена у себе у смислу љубоморног чувања властитих обичаја и схватања од туђих утицаја; напротив, од најранијих времена рани Индоевропљани били су отворени према припадницима других народа, пре свега онима на истом или вишем културном нивоу; они подједнако лако асимилирају себи друге или сами бивају асимиловани. Та отвореност уграђена је у темеље њихове религије и идеологије. Идеја етничког идентитета, племства и господства код њих се развија у најтешњој вези са односом према странцима, који су потенцијални пријатељи или непријатељи, али на које се гледа као на равноправне судеонике истог основног цивилизацијског модела, који подразумева религијски санкционисана правила понашања. У староиндијском, једна иста реч *ari-* значи „странац“, „гост“ и „непријатељ“; изведеница од ње, *arya-* означава „господина, племића“, а одатле је даље изведено заједничко самоназвање Индоиранаца *ārya-* „Аријци“, на које се своди и сам назив *Иран*; име *Ираца* могло би бити истог порекла, што би значило да ова представа има још праиндоевропске корене; препознајемо је и у словенској речи *gocnod, gocnoda*, која етимолошки значи „онај који има власт над гостом“. Тај гост је такође странац који може бити пријатељ – као у словенском и германском *gastis* – али и непријатељ, као у латинском *hostis*, при чему сложеница *hospes, hospitis* „домаћин“, подударна словенској **gospodъ* сведочи да је и у латинском језику реч испрва имала оба значења. Та привидна противречност објашњава се обичајем, забележеним код старих Словена, да ратне заробљенике држе код себе одређено време, а да им онда дају слободан избор да ли ће се откупити и вратити у своју домовину, или остати да са њима живе као слободни људи и пријатељи. И грчка реч *xénos* може значити и „гост“ и „странац“; код старих Грка врховни бог Зевс је тај који, под називом Ксе(ј)није, чува све оне који се нађу у туђини, било као путници, заробљеници или избеглице. Поштовање или одбацивање тог Зевса Ксејнија представља, у Хомеровој „Одисеји“, најранију црту разграничења између цивилизованих народа као што су Египћани, који га поштују, и варвара, које оличавају дивљи Киклопи, који се на њега оглушују. Одисеј бива ухваћен у разбојничком упаду у Египат па замоли тамошњег владара за милост позвавши се на Зевса Ксејнија, и овај не само да му поштеди живот, већ га прими у своју службу. Напротив, Киклоп Полифем када га је Одисеј подсетио на исто божанство ово изричито одбацује, да би се одмах затим одао људождерству. У почетном делу истог пева, Одисејев син Телемах пролази, путујући преко мора да прибави вести о оцу, својеврсну иницијацију која се састоји првенствено у овладавању истанчаним механизмом гостинских обичаја (*xeinía*) и обнови очевих личних веза која има, за претендента на престо, изражену „спољнополитичку“ димензију, а коначно страдање обесних просаца његове мајке од руку Одисеја образлаже се управо

непоштовањем тих обичаја. Важно је и то што се цео тај обичајни комплекс везује за врховног бога грчког пантеона, чије име одражава праиндоевропски култ (ведрог, дневног) неба. Небо је оно које све прекрива и у митолошком смислу надзире, које је заједничко свим људима без обзира на њихове међусобне земаљске поделе, политичке или етничке, те самим тим може пружити заштиту и ономе ко се нађе изван окриља своје друштвене заједнице и својих племенских култова. Треба узети да се та функција још у праиндоевропско доба приписивала управо обоготвореном небу, Дјеус-у (уп. 3.3.1), које је у космолошком смислу важило за родно место и станиште, а у митолошком смислу за прародитеља људи и богова. Из ових запажања произлази да је за Индоевропљане у доба њихове ране експанзије био карактеристичан један став према другима заснован првенствено на културним вредностима и сасвим опречан расизму и ксенофобији који ће се у изопаченим идеологијама двадесетог века везати за појам *аријски*. Најраније наднационалне државне творевине старих Индоевропљана, Хетитско а затим Персијско царство, карактерише управо висока толеранција према религијама покорених народа, која у случају Хетита прераста у синкретистичко прихватање страних култова; хеленистичке монархије и Римско царство само ће преузети и разрадити тај рецепт.

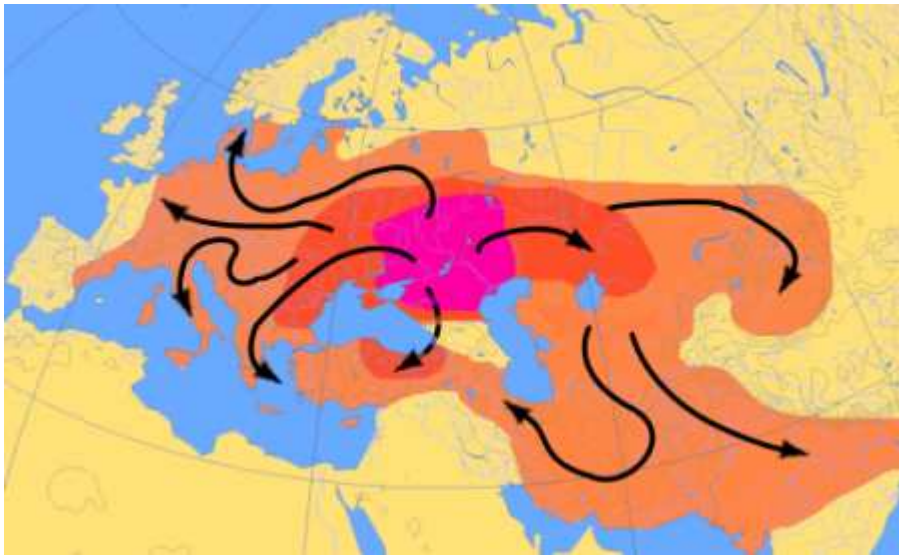
1.3.4. Унутрашња сведочанства језика

Све ово намеће један закључак који се тиче прапостојбине Индоевропљана: она се морала налазити негде између раних цивилизација у јужном појасу северне хемисфере и шумске зоне на северу Евроазије, чији су становници дуго остајали на нивоу ловачко-сакупљачке привреде. На такав међуположај указују и најранији установиви контакти са другим језичким породицама, угрофинском на северу и семитском на југу (од индоевропско-семитских лексичких веза које задиру у област религије поменимо да име општесемитске богиње идентификоване са планетом Венером, вавилонски *Иштар*, фенички *Астарта*, стоји у очитој вези са праиндоевропском речју **H₂ster-* „звезда“). Са тим је у сагласности и сведочанство реконструисане праиндоевропске лексике везане за флору, фауну и климатске услове, које указује на континентални или умерено-континентални ареал (на пример, постоји заједничка реч за брезу, не постоји за слона, богата је терминологија снега и мрза).

1.3.5. Археолошке идентификације

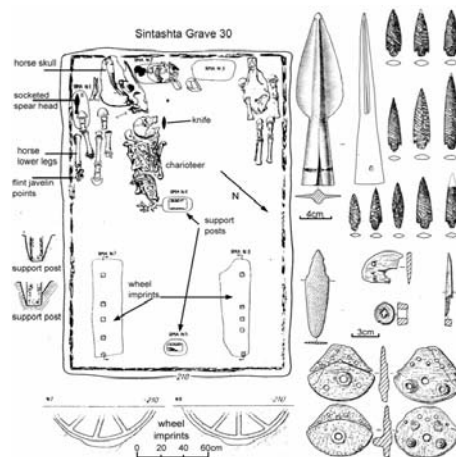
Ако дакле уважимо ту општу географску логику, а затим карактер старе индоевропске културе одражен у језику и раној историји појединих њених изданака, трагање за прадомовином нужно нас окреће ка степском појасу који се од ушћа Дунава на исток северним прибрежјима Црног и Каспијског мора пружа у дубине Азије, све до Алтаја. У тај широки простор, или поједине његове делове, традиционално се смешта колевка Индоевропљана. Како се тај простор у античко доба називао Скитијом, стари добри Боксхорн је назвавши индоевропски прајезик *скитским* (1.1) бар у географском погледу антиципирао преовлађујуће гледиште модерне науке. То лоцирање прапостојбине старо је колико и сама индоевропеистика, а своје класично уобличење добило је у другој половини двадесетог века у виду курганске хипотезе Марије Гимбутас. Та хипотеза исходи из времена око средине петог миленијума пре Хр. и енеолитских (халколитских) култура на тлу данашње јужне Русије и Украјине између Дњепра и средње Волге, које пре свега карактерише доместификација коња. Те културе (Средњи Стог, Дњепар-Доњец, Самара) одговарале би раној фази праиндоевропског језика, након које се, у складу са „индо-хетитском“ хипотезом, од њега одвојио праанатолијски. То се десило до око 4000. године, када се на истом простору развија култура гробних јама (рус. *ямная*, енгл. *Pit-grave culture*) приписана носиоцима „средње-“ и „познопраиндоевропског језика“. Названа је по обреду сахрањивања у гробне раке укопане у здравицу, прекривене даскама или каменим плочама, над којима су подизане хумке, *кургани*. Ову културу у још већој мери карактерише присуство коња, који су се користили за јахање, а имају своје место и у гробним ритуалима (уп. 2.2.2). Главни начин привређивања било је полуномадско сточарство (постојала су, као и доцније у скитско време, кола за превоз читавих породица), али су установљена и стална насеља, па и камена утврђења. Од култних објеката јављају се камени идоли. На ову културу надовезује се на југу култура Мајкоп у области северног Кавказа, коју широка употреба метала већ сврстава у рано бронзано доба, и чијим посредством су се бронзано оружје и артефакта ширили на подручје културе гробних јама. У то време, између 3500. и 3000. године, падали би почети дијалекатског раслојења праиндоевропског језичког континуума, које је довело до дихотомне поделе на иновативне сатемске и конзервативне кентумске дијалекте. Такође, започиње процес „курганизације“

познеолитских култура средње европе (Баденска култура у Панонији). Након тог, другог „таласа“ наступа трећи, којим се у наредних пола миленија, између 3000. и 2500, култура гробних јама шири од Подунавља до Урала, а на подручју између Рајне и Волге цвета култура врпчасте керамике, која би одговарала последњој фази индоевропског јединства. Тај широки „курганизовани“ ареал затим се распада на већи број посебних културних и језичких ентитета, који, међутим, остају до даљег у међусобном контакту који подразумева ширење техничких иновација и страних речи; изван те размене остају само већ много раније одвојени Анатолијци и Тохарци у источном, кинеском Туркестану, камо су се морали иселити много пре времена из којег имамо њихове писане трагове. Кинески писани извори омогућују да се њихово присуство помери до последњих векова старе ере, а такозване таримске мумије, добро очуване у условима пустињске климе, од којих су најстарије из око 2000 година пре Хр., представљају *terminus ante quem*, показујући исти, европеидни антрополошки тип, као и знатно доцнији прикази Тохараца на будистичком живопису тих области (високи људи жуте или риђе косе, плавих или зелених очију, каквих данас тамо нема).

Индоевропска експанзија

У то време, у првој половини трећег миленија, распад је већ завршен: Грци су већ стигли на Балкан, носиоци кентумских дијалеката у средњу Европу (неки им приписују такозвану културу звонастих пехара, што није неспорно), а северно од Каспијског мора, на подручју западног Сибира од јужног Урала до Јенисеја развија се андроновски културни комплекс (по локалитету *Андроново*), који се са великом вероватноћом везује за Индоиранце.

Један од ратничких гробова са двоколицама и запрегом из Синташте

На њега се на западу, у северном прибрежју надовезује култура катакомбних гробова, која се развила између 2000. и 1500. године на ранијем тлу културе гробних јама и која се може везати такође за Индоиранце или можда за претке Трачана. Посебно су занимљива налазишта Синташта и Аркаим у западном Сибиру. У то време на овом простору усавршавају се бојне двоколице, што бива покретач брзе експанзије Индоиранаца на југ. Пролазну станицу на том путу чинио је таковани Бактријско-Маргијански културни комплекс (ВМАС) у јужном Туркменистану, настао у сусрету јужних Индоиранаца, вероватно предака Индоаријаца, са прединдоевропском цивилизацијом подручја јужно од Аралског језера. Карактеришу га развијена земљорадња са наводњавањем, урбана средишта, употреба печата, али и јасни трагови најважнијих индоиранских ритуала ватре и свештеног напитка (соне, хаоме). Одатле један огранак Индоаријаца одлази на југозапад, у горњу Месопотамију, и намеће своју власт Хуритима у краљевству Митани да би се не задуго утопио у иностраној средини, док други, са много већом будућношћу, силази преко Хиндукуша у слив Инда и тиме почиње индоевропеизација Индије; не задуго потом и преци Иранаца шире се према југу у земљу којој ће трајно дати своје име (најранији познати становници јужног Ирана били су Еламци, који су рано развили властиту писменост и чији је језик можда сродан са дравидским, језиком прединдоевропских становника северозападне Индије и носилаца цивилизације долине Инда).

Археолошке културе везане за Индоиранце

У то време, а говоримо о првој половини другог миленија пре Хр., у средњој Европи развија се Уњетичка култура са напредном металургијом, која се приписује Пракелтима. Наслеђују је култура поља са урнама и халштатска култура, са којом наступа гвоздено доба. Праиталци насељавају Апенинско полуострво. На југу, у Грчкој и у Малој Азији, већ је са микенском и хетитском писменошћу отпочела историја. Овај сценарио одражава погледе водећих ауторитета какви су Марија Гимбутас и у најновије доба Џејмс Патрик Малори. Он је најдубље укоренен и широко, али не и општеприхваћен. Конкурентна хипотеза двојице лингвиста Томаса Гамкрелидзеа и Вјачеслава Иванова види у степама северно од Црног мора само „секундарну“ прапостојбину, док је првобитна према њима била с ону страну Кавказа, у Малој Азији. До сличних закључака другим путем долази енглески археолог Колин Ренфру. Жан Одри смешта их изнад поларног круга. У најновије доба зачињу се нове хипотезе о Праиндоевропљанима у вези са претпостављеним „црноморским потопом“, датираним око 5600. године пре Хр. Ниједној од претпостављених локација праиндоевропске постојбине не може се дати апсолутна предност, но чини се да највише тога говори у корист „курганске хипотезе“, а најмање тога против ње, и ми ћемо се у даљем држати ње у оној мери у којој буде потребно да се осврћемо на археолошка факта.

1.4. Реконструкција духовне културе Праиндоевропљана

Прелазећи са проблема реконструкције прајезика и праисторијске идентификације пранарода долазимо на питање његове културе, материјалне и духовне. За духовну културу на ступњевима развоја које смо описали можемо без даљег узети да је била у целини религијски обојена. Другим речима, идеолошку сферу у најширем смислу те речи, који обухвата све сегменте погледа на свет, друштвеног и правног уређења, немогуће је, кад је реч о древним и примитивним народима, одвојити од религијске. Прецизнију дефиницију религије као културноисторијског и антрополошког феномена покушаћемо да дамо на почетку следећег предавања. У овом тренутку, за нас је важна констатација да већ из самог реконструисаног прајезичког речника можемо закључити да Праиндоевропљанима нису били страни феномени који се могу без даљег подвести под религијске: „бог, небески : земаљски, бесмртан : смртан, свети (*hierós, spenta-*), „жртвовати“ (*yajya, hágios, yajna-, yasna-, hagnós*), „заветовати се“, „изливати“, „зазивати“, „божански закон“ (*thémis, dhami, fas, fanum, theós*). Ту се могу придодати и термилошке подударности из правне сфере, која је такође била сакрализована (*ius, censeo ...*). То што се не може реконструисати општи термин за „религију“ сасвим је нормална појава на датим ступњевима духовног развоја; религија је била практично све и самим тим није било потребе да буде посебно именована.

1.5. Писани извори за религију раних Индоевропљана

Већ знамо да непосредних писаних сведочанстава о религији још неподељених Праиндоевропљана нема. Стога наше основно полазиште чине текстови из доцнијег периода, након распада језичког и културног јединства, а међу њима они најранији или бар најархаичнији, за које смемо узети да још увек у већој или мањој мери одражавају праиндоевропске култове и представе.

1.5.1. Анатолијски Индоевропљани

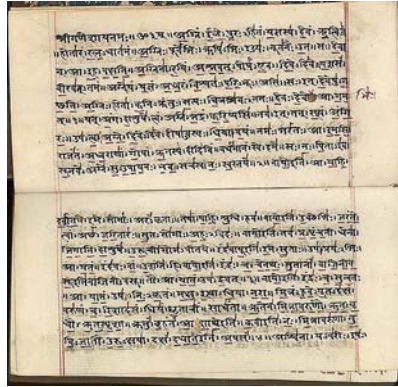
Наша писана евиденција почиње око средине другог миленија. По времену бележења на првом месту ту би дошли хетитски текстови, сачувани пре свега на глиненим таблицама из државне архиве у Хатуши, данашњем Боазкеју код Анкаре. На њима има много сведочанстава о божанским култовима и митолошких приповести, али је већи део тога плод страних утицаја према којима су Хетити, како смо рекли, били веома отворени. Стога у тим изворима налазимо мноштво ликова и митова преузетих од Сумера, Вавилонца, Хата (народа чији нам је језик познат али се засад не да сврстати ни у једну познату породицу, а говорио се на подручју доцнијег Хетитског царства пре доласка Хетита, на које се пренело њихово име) и већ поменутих Хурита (чији је језик такође изолован, али би могао бити у неком сродству са модерним кавкаским језицима). Више старог индоевропског наслеђа чува се у хетитским ритуалима и законима, који такође имају религијску подлогу.

Мировни споразум из Кадеша. Археолошки музеј у Истамбулу

1.5.2. Индоаријци

Из хатушке архиве потиче и најраније писано сведочанство о Индоаријцима, споразум из око 1370. године међу хетитским царем Супилулиумом и митанским краљем Мативазом, где овај други у својству сведока призива, између осталих божанстава Митру, Варуну, Индру и близанце Насатје (тј. Ашвине), тј. средишње фигуре најранијег староиндијског пантеона, о којем нам сведочи химнички зборник Веде. Заправо се може узети да су се у то доба, у другој половини другог миленија, већ уобличио старији делови најстарије, Ригведе, мада је она, како смо већ рекли, први пут записана тек око две хиљаде година доцније.

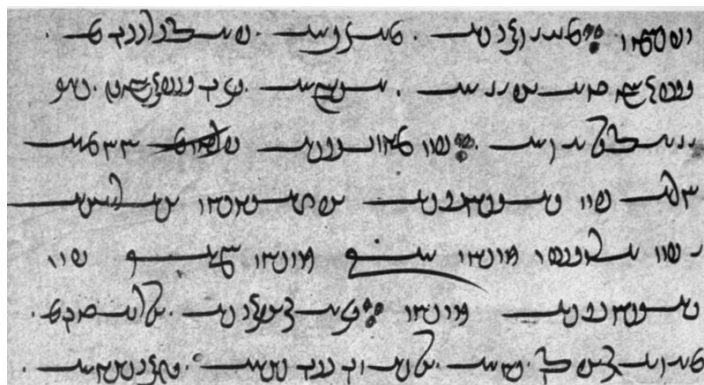

Ригведа, почетак. Рукопис, рани XIX в.н.е.

Својим обимом и архаичношћу она, уз нешто млађу и садржински другачију Атхарваведу, остаје најдрагоценији споменик за реконструкцију праиндоевропске религије, уз ограду да се његова вредност потврђује искључиво поредбеним путем, кроз подударане са представама других индоевропских народа, и да се методолошки поступак који малтене све ведске култове и митове аутоматски пројектује у праиндоевропско доба показао погрешним. Такође су новија истраживања показала да и староиндијски текстови из познијег доба, брахмане, пуране, упанишаде, који чине млађи део тзв. верског корпуса, а такође велики епови Махабхарата и Рамајана, премда уобличени у свом језгру тек средином првог миленија пре Хр. и обојени познијим хиндуистичким схватањима, могу садржати веома древне, још индоиранске или праиндоевропске митологеме, које нису нашле одраза у самим ведским химнама или су тамо само наговештене. О значају те, „параведске“ традиције говорићемо нешто више на крају (4). Ведска религија одолела је најпре будизму а затим и исламу и живи до данас у окриљу хиндуизма.

1.5.3. Иранци

Велика блискост у језику и песничкој дикцији између Веда и староиранске Авесте указује да најранији делови ове друге нису могли настати много после ведског периода. Језички најстарије у Авести су „Гате“, химне, а по неким проповеди у стиху, приписане самом Заратуштри, оснивачу зороастризма.

Авеста, једна од Гата (Јасна 28, 1)

Садржински, оне одражавају религију реформисану у монотеистичко-дуалистичком смеру, а стари индоирански култови долазе више до израза у такозваној „млађој Авести“, пре свега у „Јаштима“, химнама упућеним појединим божанствима која је Заратуштра радикално одбацио, да би их његови следбеници након смрти великог реформатора поново прихватили као „бића која треба штovati“ (*yazata-*), начинивши својеврстан компромис са традиционалној религијом. Друга стара индоиранска божанства нису рехабилитована и фигурирају у дуалистичкој визур Авесте као демони; њима се бави преостали део до нас доспелог авестијског корпуса, прозни спис „Видевдат“, нека врста религиозног законика против демона. Временски распон настанка појединих делова Авесте грубо се ставља у доба између почетка првог миленија и слома државе Ахеменида 330. године пре Хр. По предању је њен већи део пропао приликом Александрових освајања и спаљивања Персепоља; он се допуњава млађим текстовима на средњеперсијском језику (Денкарт, „утврђење вере“, космолошки Бундахишн „полагање основе“), који се делом заснивају на старијим предлошцима. Након исламизације Персије у седмом веку, зороастризам је преживео у виду малих енклава у области Јазд у Ирану и у егзилу, на тлу Индије, где у Бомбају постоји снажна заједница Парса.

1.5.4. Грци

За разлику од Индоиранаца, традиционалне религије европских народа потпуно су збрисане хришћанством, неке од њих готово без икаквог трага. Најбоље нам је позната старогрчка религија. У малобројне изворе из другог претхришћанског миленија поред хетитских спадају микенске таблице. На њима нема религијских химни, ритуалних прописа нити митова; оне представљају искључиво административна документа за једнократну употребу, сачувана захваљујући пожару који је уништио палате са архивама у којима су чуване. Подаци значајни за историју религија на њима своде се на прегршт имена божанстава и жртвених дарова који им се намењују; премда штуре, они су драгоцени, јер потврђују за тако рано доба присуство једних, а одсуство других култова познатих из познијих алфаветских извора.

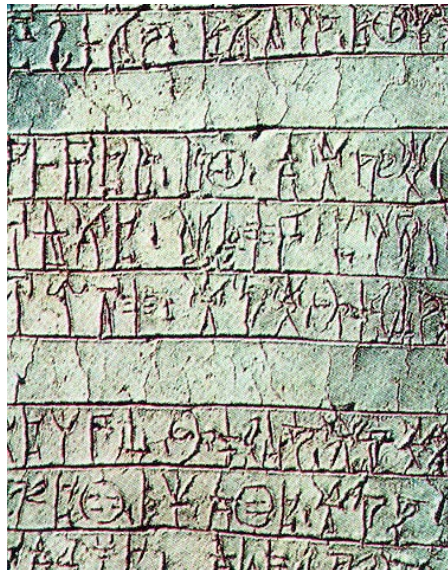

Таблица из Пила

Са пропашћу микенског света и најраније грчко слоговно писмо, такозвани линеар Б, пало је у заборав, па је требало да прође неколико „тамних“, тј. неписмених векова, док се Грци нису поново описменили, начинивши свој алфавет на основу феничког писма. Та културна тековина показала се далеко плоднијом и трајнијом; алфабеска писменост омогућила је интензивну и до данас непрекинуту књижевну и научну делатност која је легла у основе модерне цивилизације. На почетку те писане традиције стоје два велика епа, уобличена свакако у осмом веку као изданци много старије усмене традиције, приписана слепом песнику Хомеру – Илијада и Одисеја. Реч је о литерарним, а не културним споменицима, а ипак они пружају много тога за историју религија. Доцнији текстови: хомерске химне, Хесиод, Пиндар, трагичари, па све до релативно позних аутора какав је Паусанија, који је у римско доба обилазио Грчку описујући

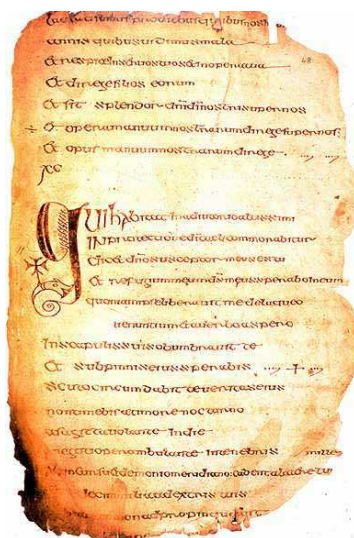
локалне култове и за њих везана предања, а такође епиграфски извори, увећавају до ивице прегледности базу података којом располажемо за стару грчку религију. Међу истраживачима праиндоевропске религије преовлађује мишљење да упркос том обиљу Грчка не може много да пружи за њену реконструкцију, јер су Грци доселивши се на јужни Балкан своје индоевропско религијско наслеђе у великој мери заменили преузимањем од затеченог, преиндоевропског становништва, а и од суседних средоземних народа. Не поричући присуство таквих утицаја, спадам у оне који релативно високо вреднују грчки материјал у компаративној реконструкцији праиндоевропских култова и веровања, процењујући да је у њему мање тога позајмљено а више настало у процесу специфичне, географским и културноисторијским околностима условљене трансформације баштињених представа (уп. 2.4.1, 3.3.1, 3.3.3., 3.4.3, 3.6, 4.5.1).

1.5.5. Римљани

Општи утицај који је грчка култура извршила на римску јако се осећа у домену религије и нарочито митологије; старе, изворно италске митове модерни истраживачи покушавају да разоткрију испод псеудоисторијске превлаке у делима која се баве најранијом римском историјом, као што су Тит Ливије, Плутарх, Дионисије Халикарнашанин. Слично као код Хетита, много више индоевропске старине очувало се у римским обредима, о којима нас обавештавају дела као спис Катона Старијег о земљорадњи или Овидијеви Фасти, а и у правној сфери, на пример у Закону дванаест таблица.

1.5.6. Келти

Оскудни епиграфски споменици континенталних Келта, као и латински натписи римског доба из Галије, Британије и других келтских области, пружају нам углавном ономастичке податке о њиховим култовима, тј. имена божанстава, евентуално појашњена идентификацијом са грчко-римским божанствима. Од издашнијих извора те врсте поменимо календар из Колињија, написан крајем другог века хришћанске ере келтским језиком латинским словима на бронзаној таблици, који нам из прве руке пружа податке о сакралној години старих Гала. Иначе смо, за период келтског паганства, ослоњени на релативно штуре античке извештаје, од којих на првом месту долазе један екскурс у Цезаревом „Галском рату“, пар места у Лукановом спеву „Фарсалија“ и уводни део Лукијановог дијалога „Херакле“. Тек са пријемом хришћанства ситуација се, код острвских Келта, мења из темеља. Као неки одушак праисконској друидској забрани бележења сакралних садржаја, од покрштења у петом веку па све до коначног пада под енглеску власт ирски монаси су се просто утркивали не само у преписивању црквених списа, него и у бележењу властитих паганских традиција. Толеранција је ишла дотле, да је једна древна келтска богиња као Бригантија напросто проглашена хришћанском светицом, и на месту њеног светилишта подигнут је хришћански манастир, у којем је она надаље поштована под именом Свете Бригите, а да се вечита ватра, коју су тамо одржавали у њену част, ни у једном тренутку није угасила.

Стари ирски рукопис

На ирском језику од шестог до шеснаестог века настала је богата књижевност надахнута старом келтском митологијом, из које се издвајају псеудоисторијска дела „Књига освајања Ирске“ (*Lebor Gabála Éirenn*), „Битка на Пољу стубова“ (*Cath Maige Tuired*), антикварски списи „Предања о местима“ (*Dindsenchas*), „Прикладност имена“ (*Cóir Anmann*), као и епски „Улстерски циклус“. На средњовековном велшком језику настао је у четрнаестом веку прозни зборник епских предања „Мабиногион“, у којем такође има много претхришћанске старине.

1.5.7. Германи

Најранија, рунска писменост старих Германа није нам оставила иоле вредне податке о њиховој религији. Из доба пре примања хришћанства наш главни извор остаје Тацитов спис „Германија“, настао крајем првог века хришћанске ере. Најдуже се паганство одржало у Скандинавији, и средњовековни латински писци, као што су Немац Адам из Бремена и Данац Саксон Граматик, оставили су нам о њему вредне извештаје; осим тога, са копа имамо врло мало вести о домаћем паганству; изузетак представљају такозване Мерсебуршке глосе из деветог века на старонемачком језику, заправо басме у којима се помињу стара германска божанства. Но за наше познавање германске религије и митологије највеће заслуге има Скандинавија, а пресудан догађај било је досељење још паганских Норвежана у деветом веку на Исланд. Острво је тада било још ненастањено, изузевши мали број ирских монаха-пустињака; да ли по угледу на њих, или из властитих побуда, Исланд је постао место где се очувала и надаље, до у тринаесто столеће, развијала стара нордијска књижевност, како поезија, која се делила на едску и скалдичку, тако и проза, заступљена пре свега сагама. За компаративну историју религија најзначајније су тзв. „Песничка Еда“ и прозна Еда Снорија Стурлусона.

Прозна „Еда“ Снорија Стурлусона
Рукопис из XVII в., насловна страна

1.5.8. Словени и Балти

Словени су писменост добили са християнизацијом и њихови хришћански писци нису се радо освртали на властиту паганску прошлост. Изузетак чине поједина места у староруском Несторовом летопису, неке глосе у словенском преводу Хронографије Јована Малале, паганске алузије у спеву „Слово о Полку Игореве“ и поједине црквене хомилије где се осуђују остаци старе вере. Иначе нам, осим једног екскурса код византијског историчара шестог века Прокопија, главни извор остају латински списи из једанаестог, дванаестог и тринаестог века, из пера аутора као што су већ поменути Адам Бременски и Саксон Граматик, затим Титмар Мерсебуршки, биографи Отона Бамбершког и други, који описују уништење

последњих упоришта словенског паганства на Балтику. Још дуже се паганство одржало код Балта, па о њему имамо извештаје из знатно познијег времена, све до у шеснаести век, разуме се, из пера странаца, као што су „Пољска хроника“ Јована Длугоша на латинском језику из око 1460, или „Пруска хроника“ Симона Грунауа из око 1520. Недостатак домаћих текстова из паганског доба донекле надокнађује богат и архаичан литавски и летонски фолклор, посебно народне песме, *даине*.

1.5.9. Други ие. народи

Од преосталих индоевропских народа мало штошта може ући у компаративну визуру. У делима старих јерменских писаца, као и странаца који се баве јерменском историјом пре примања хришћанства, има података о паганској религији, али она је била толико прожета иранским утицајима, да ти извори могу боље послужити за историју иранске религије, а оно што није сводљиво на те утицаје пре ће бити супстрат неиндоевропских Урартијаца, сродних Хуритима, на чију су се територију населили преци Јермена, него ли неко индоевропско наслеђе које су они са собом донели. Што се тиче Тохараца, они су били будисти па је њихова писана заоставштина искључиво будистичка а добрим делом састоји се у преводима свештених списа будизма; о традиционалној тохарској религији она нам ништа не говори. Писани извори ћуте о раној историји, па и о претхришћанској религији Албанаца. Из античког доба имамо извештај број махом расутих и фрагментарних података о култовима и митовима изумрлих индоевропских огранака, као што су Илири, Трачани, Фригијци; посебно су занимљива ова два последња народа због знатног утицаја који су, по веровању самих старих Грка, извршили на грчку религију (сетимо се Орфеја и Диониса, Кибеле и Атиса).

1.6. Индоевропска компаративна митологија: "стара" и "нова"

Из овог сумарног прегледа види се да су извори за реконструкцију праиндоевропске религије релативно оскудни, разнородни, добрим делом позни и изложени основаној сумњи да је у њима старо наслеђе мање или више измењено доцнијим развојима и страним утицајима. У начелу, реконструкција полази од сличности и подударности пројављених кроз њихово међусобно поређење, при чему највећу тежину имају оне потврђене на најмање три међусобно удаљена краја индоевропског света. Но при том се увек мора оставити резерва да иза таквих налаза не мора нужно стајати чување првобитног стања, већ паралелне иновације или међусобни утицаји познији од распада праиндоевропског јединства. Ова опасност посебно расте у мери у којој се поредбена база шири на фолклорну грађу. То је управо замка у коју је упала стара компаративна митологија.

Та дисциплина може се сматрати претечом модерне историје религија. Она се развила у другој половини деветнаестог века на основу лингвистичког налаза о постојању праиндоевропског језика из којег се изводи добар део историјски познатих и савремених језика Евроазије. Од појма прајезика спонтано се дошло до појмова пранарода и пракултуре, односно прарелигије. Ученик оснивача индоевропске компаративне лингвистике Франца Боба, Немац Макс Милер, основао је 1868. у Оксфорду катедру „Упоредне теологије“. По ужој специјалности индолог, он је приредио издање Ригведе и засновао монументалну серију превода на енглески свештених списа оријенталних народа *The Sacred Books of the East*.

Своју реконструкцију праиндоевропске религије Макс Милер је темељио на управо на религији Веда, а њу је интерпретирао у духу коментатора Сајане из четрнаестог века. По том коментару, ликови и сужеи ведских химни нису ништа друго до рационализација природних појава као што су олуја, киша, суша, гром, дневно и годишње кретање сунца и других небеских тела. Тиме је засновао тзв. „природномитолошку“ школу (нем. *Naturmythologische Schule*), која је брзо стекла много присталица широм Европе, међу којима се истицао тадашњи водећи лингвист Немац Адалберт Кун. Настала у крајњој линији у замаху европског националног романтизма, стара компаративна митологија боловала је од свог рођења од једностраности и методске произвољности. Ваљаност њених метода и закључака најпре је доведена у питање од стране етнологије, која се у другој половини деветнаестог века почела озбиљно бавити веровањима и обичајима простог народа и примитивних племена, налазећи у њима блиске аналогije појавама познатим из древних, међу њима индоевропских религија. Дела као што су „Пољски и шумски култови“ Вилхелма Манхарта и доцније славна „Златна грана“ Џејмса Фрејзера

ударила су темеље „етнолошке школе“ из које су се затим развили други приступи изучавању историје религија, ритуалистички и функционалистички.

Макс Милер (1823-1900)

Џејмс Фрејзер (1854-1941)

Ипак је коначни ударац „старој компаративној митологији“ дошао је од оне лингвистичке дисциплине у чијем се окриљу и зачала, компаративне лингвистике. Својим подизањем на пијадестал фонетских закона младограматичари су разобличили произвољност и у крајњој линији погрешност многих поређења на којима је тадашња компаративна митологија градила своје кључне поставке. У једном тренутку, одустало се од поредбеног метода у циљу реконструкције праиндоевропске религије, а тежиште истраживања пребацило се на позније, текстовима документоване развоје и међусобне утицаје. У првој половини двадесетог века посебну популарност уживала је миграциона или дифузионистичка теорија, која није била склона да сличности у култовима и митовима разних народа тумачи прасродством, већ је радије у њима видела резултате познијих културних утицаја из блискоисточних средишта (тзв. „панавилонизам“). Тек ће после Другог светског рата доћи до обнове „компаративне митологије“ на новим, чвршћим методолошким основима, оснаженим резултатима модерне социологије и структурализма. Водећа личност те обнове био је, уз Швеђанина Стига Викандера, Француз Жорж Димезил.

Жорж Димезил (1898-1986)

И „нова компаративна методологија“ није избегла оспоравања; осим Француске, следбенике је нашла посебно у Сједињеним Државама, док је немачко говорно подручје, колевка индоевропске компаративне лингвистике, остало резервисано или чак одбојно.

1.6.1. "Индоевропски песнички језик"

Ту се, међутим, није прекидала једна друга линија истраживања, у које су увелико укључени и стручњаци из других земаља, а које своје зачетке има у раду таквих представника „старе компаративне митологије“ какав је био Адалберт Кун и поставља можда најчвршће темеље за сваки даљи рад на реконструкцији праиндоевропских култова и представа. То је изучавање тзв. „индоевропског песничког језика“, нем. *Indogermanische Dichtersprache*. Реч је о етимолошки подударностима између најранијих поетских споменика појединих индоевропских језика, као што су Ригведа и хомерски епови, које се не ограничавају на једну реч, него на спојеве двеју, ређе и три речи. С обзиром на природу традиционалне усмене поезије, те подударности не могу се узети за случајне, већ је реч о чувању формула наслеђених из прајезика. Те формуле су у великом броју случајева религијско-култног карактера. „Небо Отац (Родитељ)“, „Мати Земља (Широка)“, „Даваоци добара“ као описна ознака за богове, „Сунце Осматрач“, „Велико, Брзо Сунце“, „Сунчев Точак“, „коњи ветра“, „Кћи Неба (Сунце, Зора)“, „стрелорук“, „многоимени“, „почуј ме!“ као уводни део молитве божанству, „људи и стока“ или „двоножни и четвороножни“ у сакралним контекстима, само су неке од поуздано реконструисаних формула које се могу сматрати минималним до нас из праиндоевропског доба доспелим текстовима религијског садржаја. Они непосредно сведоче о постојању одговарајућих религијских представа у праиндоевропско доба, али када је реч о изворном значењу тих представа остајемо осуђени на нагађање. Појмовна подударност не иде увек под руку са језичком; тако је у Ведама као кћи неба означена, сасвим прикладно, Ушас, Зора, али иста синтагма код Хомера не означава богињу Зоре Еоју, која етимолошки и садржински одговара Ушаси, него Атenu и Афродиту, божанства за која се подозрева да су их Грци преузели од затечених староседелаца јужног Балкана или од својих средоземних суседа. Ипак проблеми ове врсте не обесхрабрују истраживаче који се осећају на сигурнијем терену тамо где се компаративно-митолошки налази укрштају са компаративно-лингвистичким. Такав је покушај реконструкције појмовног и језичког садржаја тзв. основног мита о убиству змаја од стране олујног бога или неког јунака, којом су се бавили руски индоевропеисти семиотичког усмерења Топоров и Иванов, а недавно ју је у великој синтези *How to kill a dragon* заокружио Колверт Воткинс. На тај начин да сама језичка факта, из којих се родила природна тежња ка реконструкцији праиндоевропске религије, потврђују њену реалност. Уп. нарочито 2.1.(1.), 3.3.1, 3.4.1.